

Anders Sparrman och kärleken till naturvetenskapen

Föredrag hållet i Altomta akademi den 21 augusti 2010 av Rut Boström

Upplänningen Anders Sparrman (1748–1820) var en av Carl von Linnés lärjungar, och jag kommer här att vara er berättande guide på en resa genom hans liv och språk. Som bakgrund ger jag er också något om 1700-talets syn på vetenskap, språk, religion och kunskapen om naturens tillgångar, där utgångspunkten var att öka statens inkomster efter Karl XII:s krig.

Mitt intresse för Anders Sparrman väcktes i samband med det s.k. Linnéjubiléet 2007, då jag som lektor och forskare i nordiska språk, särskilt språkhistoria och dialektologi, sökte efter ett lämpligt 1700-talsämne. Jag hade redan tidigare studerat språket i en almanacka från 1799, förd av en bonde och bergsman i Söderbärke socken i Dala-Bergslagen, och blivit intresserad av de dialektala och talspråkliga inslag som man kunde se i de handskrivna anteckningarna. Valet föll slutligen på ett studium av lärjungarnas språk i deras brev till Linné, där ett tiotal brev från Sparrman ännu var utgivna. Originalbrev förvaras vid Linnean Society i London, men digitala brevkopior har genom den s.k. Linnékorrespondensen publicerats på nätet.

Brevspråket är den bästa källan till studiet av talspråk i äldre tid. Något egentligt fastlagt skriftspråk fanns inte under 1700-talet, utan det baserade sig på det s.k. offentliga talspråket och stavningen präglades av en s.k. fri variation. På så sätt gavs utrymme för en stavning som speglade både regionalt och dialektalt språk, utländska lånord (främst tyska, latin och franska) och tysk/latinsk meningsbyggnad. Vid denna tid ansågs uppländskan vara den ”bästa” dialekten, och de rekommendationer för stavningen som växte fram under 1700-talet baserade sig delvis på den. En av dem som starkast pläderade för stavningsregler var boktryckaren Salvius, som lät trycka flera av de skrifter som Kungliga Vetenskapsakademien (grundad 1739) publicerade. Först 1801 kom Carl Gustaf af Leopolds stavningsavhandling (utgiven av Svenska Akademien), då man kan säga att normerna slogs fast för ett svenskt skriftspråk.

Så till Anders Sparrman. Han föddes den 16 februari 1748 i Lena prästgård, belägen ca två mil nordost om Uppsala och ca två kilometer från Altomta i Tensta församling. Hans far var kyrkoherden i Lena församling, Eric Sparrman. Farfarsfar var Johannes Erics Sparrman, kyrkoherde i Tuna församling (Alunda) med rötter i Sparsätra utanför Enköping. Datum för födelsen är förbryllande nog både 16 och 27 februari, vilket beror på att man år 1753 i Sverige övergick från s.k. ”g st” (gammal stil, dvs. den gamla julianska kalendern) till den nya, gregorianska. Detta innebar att de sista 11 dagarna i februari togs bort, och för att få en rättvisande motsvarighet i tiden lades 11 dagar till ett tidigare satt datum.

Födelsevittnen var bl.a. Johan Fredrick Ekeberg, bruksdirektör på Vattholma bruk och yngre bror till Ostindiska kompaniets kaptan Carl Gustaf Ekeberg, som senare kom att betyda mycket för Anders Sparrman. Närvarande var också två döttrar till ”räntmästare Yckenberg” på Altomta, varav den ena var gift med lantmätaren Olof Lindberg. Altomta, som då var en liten bondby med flera gårdar, köptes 1760 av Carl Gustaf Ekeberg, som sedan under 1760-talet byggde upp Altomta som ett mönsterjordbruk med försöksodlingar, förmodligen delvis i samråd med Linné. Här finns kopplingen mellan Sparrman, Linné och Ekeberg!

År 1760, då Anders var tolv år gammal och samma år som Ekeberg köpte Altomta, blev Eric Sparrman kyrkoherde i Tensta församling och familjen flyttade de fem kilometerna till Tensta prästgård. Anders hade redan vid nio års ålder börjat sina medicinska studier i Uppsala, och Linné ansåg honom vara en mycket lovande ung ”studiosus”. Då Sparrmans far dog i maj 1765 trädde Linné och Ekeberg till synes in både ”i fars ställe” och som mentorer. Följden blev att Sparrman i november samma år följde med Ekeberg till Kina på skeppet Stockholms

slott. Han mönstrade på som assisterande fältskär och återkom året därpå som ”skeppsläkare” – en snabb karriär som dock inte var helt ovanlig på den tiden!

Anders Sparrman skrev sina brev till Linné i Göteborg 1771 (strax före avfärden från Sverige) och i Sydafrika 1772–75. Han reste dit som Linnés ”botanicus”, men skulle samtidigt vara lärare för den holländske residentens barn, vilket egentligen var en täckmantel för att släppas in i landet utan risk att betraktas som spion! Sparrman avskydde lärarlivet och under tiden april–november 1772 med motspänstiga elever längtade han ständigt efter de stunder då han kunde ”slinka sig till” att göra botaniska vandringar i omgivningarna. Då kapten James Cook i november anlände till Kapstaden med skeppet Resolution tillsammans med naturforskarna Reinhold (fadern) och Georg (sonen) Forster, erbjöd de Sparrman att följa med på den kommande resan jorden runt. Efter en sömlös natt hade han bestämt sig – han skulle lyda sin läromästares (Linnés) tidigare råd att man aldrig borde försumma ett sådant erbjudande.

Efter många äventyr till havs och lands återkom Sparrman 2,5 år senare (april 1775) till Sydafrika och begav sig några månader senare ut på sin årslånga resa i ”hottentott- och kafferlandet”. Han återvände 1776 till Sverige, där han i sin frånvaro hade blivit utsedd till medicine doktor. Linné hade utverkat detta mot bakgrund av den översättning till engelska av Nils Rosén von Rosensteins bok om barnsjukdomar, som Sparrman hade utfört under tiden på Resolution. 1780 blev han intendent för Vetenskapsakademiens naturhistoriska samlingar, och 1790 assessor vid Medicinska kollegiet. Under samma tid redigerade han sina anteckningar från resorna i Sydafrika och med James Cook. År 1787 kallades han dessutom på särskilt uppdrag av Gustaf III att tillsammans med ekonomen Carl Bernhard Wadström och kemisten Carl Axel Arrhenius besöka Senegal, för att undersöka Sveriges möjligheter att där skapa en koloni. Uppdraget utmynnade i att alla tre avrådde från ett sådant tilltag, inte minst p.g.a. den slavhandel som pågick i området. Sparrman hade tidigare i Sydafrika själv upplevt de holländska kolonistörernas förnedrande behandling av de ursprungliga invånarna, och handeln med människor var något som han helhjärtat avskydde.

Som tidigare nämnts blev kaptenen och humanisten Carl Gustaf Ekeberg på Altomta mycket betydelsefull för Anders Sparrman och hans föredöme präglar också många av Sparrmans val i livet. Ekeberg avled 1784, och sex år senare (1790) höll Sparrman i Vetenskapsakademien ett åminnelsetal, där Ekeberg beskrivs i mycket positiva ordalag: ”Behaglig till sitt väsen, mild, lätt att umgås med och med ett glatt ansikte. Han var humoristisk, flitig, vetgirig och kunskapsökande, begåvad, ädel, ödmjuk, givmild och empatisk. Han införde nya seder om behandling av besättningen, avskaffade prygelbestrafningen och förbjöd den råa tonen ombord, vilket gjorde honom högaktad bland mannarna till sjöss. Vidare berömdes han för rådgivning, stadga och beprövad skicklighet vid svåra situationer. Kunskaperna i medicin nyttjade han till gagn för människor, grannar och öbor, och han avskydde slaveriet”. Många av dessa personlighetsdrag tog Sparrman till sig som egna ledstjärnor. Den ömsesidiga och nära kontakten med Linné förde också med sig att Ekeberg, efter förslag av Sparrman, fick ett sydafrikanskt trädslag (*Ekebergia capensis*, kapask) uppkallat efter sig.

Carl von Linné var den som vid sidan av Ekeberg stod Sparrman nära som lärare och mentor. Då Sparrman 1757 skrevs in vid universitetet i Uppsala var Linné 50 år gammal och samma år blev han inofficiellt adlad (officiellt 1762). Han led redan då av vissa krämpor – hans piprökning lär ha berott på att han försökte lindra sin ständiga tandvärk – och i omvärldens ögon var han inte längre den store lärofadern. Detta hindrade inte att han hade mycket höga tankar om sin unge lärjunge, som tidigt visade håg och lust för resande äventyr. Hela livet förblev Sparrman också ”archiatern (förste livmedikus) och riddaren” Linné trogen och han övergav aldrig sin beundran för dennes naturhistoriska upptäckter och teser: resorna till Lappland 1732, Dalarna 1734, Öland och Gotland 1741, Västergötland 1746 och Skåne 1749, och inte minst *Systema Naturæ* 1735 (skriven i Holland) och *Species Plantarum* 1753. I första

delen av sin reseskildring (1783) försvarar Sparrman ivrigt Linné mot vetenskapliga attacker bl.a. från Georges-Louis Leclerc de Buffon. Tidigt var det säkert också så att Linnés svenska resor påverkade Sparrman att göra egna naturhistoriska upptäckter och att senare skriva sin egen reseberättelse på svenska.

Lärjungarnas resor gick över hela jorden och många slutade med katastrof. Sju av de lärjungar som stod Linné närmast avled i sjukdomar utomlands. De två som utforskade Sydafrika – Anders Sparrman och Carl Peter Thunberg – överlevde dock och kunde lämna sina väsentliga bidrag till forskningen. I relationen dem emellan var Sparrman självvalt den underlägsne. Thunberg var fem år äldre och redan doktor då de oväntat möttes i Sydafrika i april 1772. De gjorde några kortare exkursioner tillsammans, men som den utpräglade karriärist Thunberg var valde han att helst göra sina egna upptäckter. Han låg alltid steget före Sparrman, och då denne seglade med Cook passade Thunberg på att resa kring i Sydafrika. Det betydde att mycket redan var upptäckt och insamlat då Sparrman återkom 1775. Till Thunbergs försvar kan dock sägas att de trots allt fortsatte att vara vänner. Senare (1815), då Sparrman lämnat Vetenskapsakademien och drog sig fram som fattigläkare, erbjöd Thunberg honom en professur i Uppsala, men Sparrman var då både trött och desillusionerad och tackade nej.

Breven till Linné skrev Sparrman under tiden i Sydafrika, dvs. först under tiden som lärare 1772 och senare (1775) månaderna innan han anträdde resan till hottentott- och kafferlandet. De är en intressant, spännande och roande läsning och fyllda med pikanta detaljer. Den senare (1783) tryckta reseberättelsen är ett likaså framstående etnografiskt och kulturellt vittnesbörd med många språkliga underfundigheter. Skillnaden mellan de båda skriftspråken består främst i att det spontana brevspråket med dess ”fria variation” innehåller både regionala och lokalt uppländska drag, som vacklan i bruket av *e/ä* (uppländskt/stockholmskt *e*) t.ex. *seker* ’säker’ visavi *räsa* ’resa’ och *ägen* ’egen’, lång konsonant i t.ex. *pässe* ’påse’, *rammar* ’ramar’ och *vettenskap* ’vetenskap’, inskott av *h* före vissa vokaler t.ex. *erhindra* (en hyperkorrekt följd av *h*-bortfall före vokal), dialektala ord som verbet *noga* ’skada’ osv. Utländska lånord förekommer också oftare i breven, eftersom tryckerierna tillämpade rådet att ta bort allt ”utländskt bjäfs”. Dialektinslagen leder dock till den intressanta slutsatsen att dialekt som talspråk inte var något som man borde ”arbeta bort” inom akademien. Studier av Linnés språk leder till samma slutsats då hans småländska dyker upp lite här och där. Attityden till variationen i det svenska talspråket bör därför vid den här tiden ha varit relativt tillåtande.

Efter återkomsten till Sverige 1776 tar Sparrman itu med sina anteckningar från tiden 1772–75. I förordet till reseskildringen säger han sig då översätta sin ”språkvilla” till ett språk som bättre passar ”de vetgiriga läsarna”. Han kallar också sitt vardagsspråk från den här tiden för ett ”målbrott”, dvs. ett talspråk med inslag från många olika språk. Om man betänker hans situation som resande lärjunge måste det ha varit ett verkligt problem: svenska och dialekt i grunden, latin som vetenskapsspråk (*lingua franca*), inslag av franska i umgänget med andra svenskar, i undervisningen och på handelsplatserna i Kapstaden (blandat med malajsiska), tyska och latinska lånord som inlemmats i språket, sydafrikansk holländska, samt engelska ombord på Resolution. Att den språkliga förvirringen efter fyra års bortovaro kunde upplevas som total är med andra ord förståeligt.

Sättet att presentera sina upplevelser har medfört att Sparrman av eftervärlden har kallats vår förste svenske reseskildrare ute i världen. I första delen av sin Resa beskriver han då och då med nästan minutiös noggrannhet (efter linnéanskt mönster) dissektionen av olika djur, något som han frångår alltmer i den andra delens skildringar från resan med James Cook (tryckta 1802 och 1818). Han ger noggranna beskrivningar av de båda folkslag, hottentotter och kaffrer, som han möter i Sydafrika. Viktiga bidrag i böckerna är också de tecknade planscher, bl.a. av olika folkslag i Söderhavet, som bifogats som inlagor. Bilderna av djur har dock blivit tecknade betydligt senare efter skriftliga beskrivningar, vilket medför att den verkliga likheten

har sina brister. I naturvetenskapliga sammanhang har Sparrman skrivits in i historien genom sin upptäckt av *kvaggan* (*Equus quagga*), en numera utdöd underart av stäppsebran, som tidigare ansågs vara en blandning mellan sebra och häst. Hans namn finns också bevarat i växten rumsblind (*Sparrmannia africana*), som han upptäckte växande i den östra delen av Sydafrika.

Då Sparrmans båda mentorer Linné och Ekeberg avlidit (1778 respektive 1784) kände han sig förmodligen övergiven både som vetenskapsman och som människa. Resan till Senegal blev ett misslyckande så till vida att han inte uppfyllde Gustav III:s önskan, vilket bör ha legat honom i fatet i de upphöjda kretsarna. Hans engagemang för dem i samhället som hade det svårt förde honom bl.a. till Karlskrona 1789, där en svår koleraepidemi grasserade. Vid återkomsten till Stockholm öppnade han samma år en läkarpraktik. Hans intresse för den s.k. animala magnetismen (i Sverige bl.a. företrädd av Swedenborg) ökade under denna tid och ledde till att han själv började praktisera den inom sin läkargärning. År 1790 kom ett svårt medicinskt misslyckande, då han lär ha medverkat till att en hovdam (Beata Charlotte Eckerman) avled i samband med en behandling. En stor del av vetenskapssamhället vände honom sedan ryggen och 1798 begärde han avsked från Vetenskapsakademien. Han fortsatte dock med utgivningen av sin reseberättelse från Söderhavet, del 2:1 (1801) och del 2:2 (1818) samt boken *Svensk Ornithologie* (1806–1817). År 1814 blev han slutligen fattigläkare i Klara församling och sex år senare (1820) dog han i s.k. tvinsot (förmodligen tuberkulos).

Vilken betydelse har då Anders Sparrman för eftervärlden? Som reseskildrare är han en föregångsman och han var långt in på 1800-talet den som kommit närmast Sydpolen. Som intendent för Vetenskapsakademiens samlingar kan han – trots motsägelsefulla uppgifter om senfärdighet och bristande skötsel – inte sägas vara helt misslyckad. Många av naturalierna finns än idag bevarade vid museer i Stockholm. Som slaverimotståndare (abolitionist) lyckades han förhindra ett oetiskt engagemang i skapandet av en svensk koloni i Afrika. Hans läkargärning bör inte heller underskattas och idéerna om magnetismen som behandlingsmetod speglas idag i produkter som magnetiska armband och inlägg i madrasser. Eftervärldens dom över Sparrman är därför alltför hård, men har tyvärr antagits av flera sentida historieskrivare. Hans största brist var nog att han inte fogade sig i dåtidens regler för en vetenskaplig karriär och att han faktiskt hamnade på fel plats som intendent för Vetenskapsakademiens naturaliekabinett. Att katalogisera döda ting passade inte den som stod människorna och det andliga i naturen närmare än systematiken.

Per Wästbergs bok *Anders Sparrmans resa* (2008) är en biografisk roman som först kretsar kring hans liv så som det framstår via brev och tryckta alster. I bokens senare del berättas emellertid också om den äldre Sparrmans liv med den betydligt yngre hushållerskan Lotta Fries, som också gav honom en dotter. Det är en rörande, delvis fiktiv historia som visar att det akademiska livets törnar till slut kunde övervinnas av kärleken.

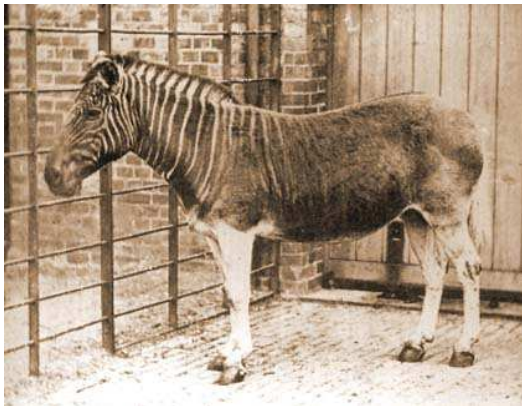
Som avslutning vill jag citera Per Wästbergs illustrativa dikt ”Anders Sparrman – världsomseglare, strandad” (ur diktsamlingen *Tillbaka i tid*). Dikter i urval 1950–2004):

[---] Fattigläkare i Klara överförde jag med mineralmagneten
stjärnors fluidum till skomakarn med ärr av hundbett och till
den brände smeden vars panna glänste som en kakelugnslucka.

[---] Jag avstod från vilan i familjens sköte, cigarrens mörka doft,
akademiernas kransar och leveropen från fästningen.
Jag trädde tingen, människorna, kapten Cook alltför nära.
Jag har sett mer än jag behöver. Jag snubblade över gränsen
till mig själv och befann mig på en bygata i universum.
Omvägar är nödvändiga. Av irrfärder har jag fått nog. [---]

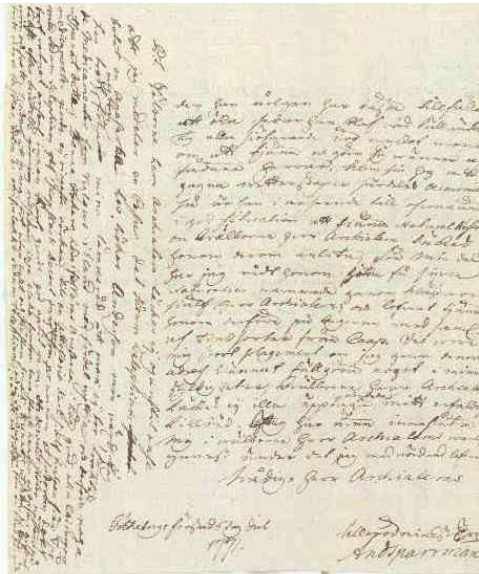
Anders Sparrman i yngre år (kopparsstick av F. Hubert efter teckning av M. Mollard; uppgift KVA).

Kvagga (*Equus quagga quagga*).

Rumslind (*Sparrmannia africana*).

© The Linnean Society of London

Sista sidan av Sparrmans brev till Linné daterat "5 dag Jul" (femtedag jul, dvs. 29 december) 1771.

Sparrman på äldre dagar. Originalen är ett litet ovalt porträtt (90 x 150 mm) inköpt av KVA 1975 från en Karin Edholm. Det är en s.k. gouache på papper, dvs. en akvarellerad (färglagd) blyertsteckning med förhöjningar i vit gouache (förmodligen på själva kråset). Papperet är vikt om en förtennad plåt. Rocken är blå, västen vit. Porträttet finns i KVA:s samlingar, men är inte utställt.

Konstnären är enligt KVA:s arkivuppgift Niklas Lafrensen d.y. (1737–1807). Han studerade till miniatyrmålare i Paris på 1760-talet (fadern var också miniatyrmålare) och blev 1769 hovminiatyrist och ledamot av Konstakademien i Stockholm (se vidare <http://www.ne.se/lang/niclas-lafrensen/236346>). Det betyder att porträttet bör ha tillkommit någon gång före 1807 (Lafrensen var 70 år då han dog, Sparrman var 59). Av AS:s utseende att döma gissar jag på tiden runt år 1800.